

EMIGRANTEN ROND HET ACHTERHUIS VAN ANNE FRANK

MIGRANTS AROUND ANNE FRANK'S ACHTERHUIS

211

The story of Anne Frank, her family and her companions, hiding from persecution by the Nazi regime, is a well-known and – at a first glance – very Dutch one. The main divide between those in hiding and their helpers was that between being Jewish and being non-Jewish, which in those precarious times was of course the essential ‘divide’ imposed on the people of occupied Europe. But a closer look at the group of people around Anne seen from the perspective of migration and (national) identity produces different dividing lines and insights. Their life stories, converging in that one Amsterdam warehouse, reflect many aspects of early twentieth-century European history.

In het Europa van de laat-negentiende en vroeg-twintigste eeuw waren migratie- en nationaliteitsvraagstukken niet minder aanwezig dan vandaag. De Nederlandse samenleving had ook in die tijd veel migranten in haar midden.¹ Migratiehistoricus Wim Willems concludeert dat de overheid hen aanvankelijk ‘vrij liberaal, in de meest gunstige zin van het woord’ benaderde. Grote aantallen vluchtelingen en angst voor het communisme maakten rond de Eerste Wereldoorlog aan die liberale houding een einde.² Zo kwam er een visumplicht, waarbij vooral belangrijk was dat de migranten niet met Nederlanders zouden concurreren op de arbeidsmarkt.³

Veranderende grenzen en veranderende opvattingen over natie en nationalisme hadden in deze jaren verstrekkende gevolgen voor de individuele levens van talloze Europeanen. In dit artikel gaat het om een klein aantal van hen, dat de gevolgen van zulke veranderingen op uiteenlopende wijze aan den lijve ondervond.

1 Leo Lucassen en Jan Lucassen, *Winnaars en verliezers. Een nuchtere balans van vijfhonderd jaar immigratie* (Amsterdam: Bert Bakker, 2011), 159–60.

2 Wim Willems, ‘De toren van Babel. Een intieme kijk op migratiegeschiedenis’, in *Van hot naar her. Nederlandse migratie, vroeger, nu en morgen*, red. Saskia Poldervaart, Hanneke Willemsen en Jan Willem Schilt (Amsterdam, Stichting beheer IISG, 2001), 22–23.

3 Lucassen en Lucassen, *Winnaars en verliezers*, 154.

Het betreft een bekend en op het eerste gezicht uiterst Nederlands verhaal, dat echter in termen van migratie en nationale identiteit vele minder bekende aspecten kent: de onderduikgeschiedenis in het Achterhuis van Anne Frank. De hoofdrolspelers in deze geschiedenis hadden wortels in verschillende Europese landen. Die landen en samenlevingen zagen zij tijdens hun leven dramatisch veranderen, en als soevereine staten soms zelfs geheel verdwijnen. De lotgevallen van dit groepje individuen illustreren de complexiteit van verschijnselen als landverhuizing en nationaliteit in de eerste decennia van de twintigste eeuw. Dit artikel is bedoeld om de ervaringen en historische ontwikkelingen die hierin een rol speelden beter te begrijpen.

In zijn boek *Slachtoffers en overlevenden* (1998) wijst Bob Moore op de diversiteit van de Joodse emigranten die vanaf 1933 uit Duitsland naar Nederland kwamen. Zowel naar nationaliteit als naar klasse en beroep was die groep gevarieerd.⁴ Recentier is het overzicht waarmee Katja Happe in *Veel valse hoop* (2017) resumeert hoe vervolgens de Nederlandse regering gedurende de verdere jaren dertig probeerde de komst van immigranten uit Duitsland te beperken. Opnieuw woog de vrees voor concurrentie en verdringing op de arbeidsmarkt zwaar. De restricties werden zo allengs strenger.⁵

Duidelijk is dat de urgentie van emigratie voor de Joodse bevolkingsgroep in Duitsland, ongeacht nationaliteit, leeftijd, beroep of gezindheid, vanaf begin 1933 groot was. Dat voegde een nieuwe dimensie aan het veel oudere verschijnsel emigratie toe. Binnen deze kaders, tussen een al langer bestaande realiteit van landverhuizing en de acute resultaten van vervolging in een buurland, ontwikkelde zich het netwerk dat tussen 1942 en 1944 de onderduik van Anne Frank en haar lotgenoten vormgaf.

Het verhaal van Anne Frank is op zichzelf bekend genoeg. Acht Joodse onderduikers die in een grachtenpand achter een boekenkast aan de vervolging trachten te ontkomen, en zes niet-Joden die proberen ze daar bij te helpen. Anne Franks levensverhaal kreeg grote bekendheid door het dagboek dat ze in haar schuilplaats schreef, en dat in 1947 verscheen bij uitgeverij Contact.⁶ Een gouden greep van de uitgever; zoals bekend bleek het boek goed aan te slaan. De belangstelling voor de schrijfster en haar levensverhaal is nog altijd onverminderd groot. Haar boek is inmiddels in tientallen vertalingen verschenen en haar voormalige onderduikplek wordt door meer dan een miljoen mensen per jaar bezocht.

Het verhaal inspireerde ook kunstenaars uit allerlei disciplines, zoals toneel-

4 Bob Moore, *Slachtoffer en overlevenden. De nazi-vervolging van de joden in Nederland* (Amsterdam: Bert Bakker, 1998), 46-47.

5 Katja Happe, *Veel valse hoop. De Jodenvervolging in Nederland, 1940-1945* (Amsterdam: Atlas Contact, 2018), 27-35.

6 Anne Frank, *Het Achterhuis. Dagboekbrieven, 12 juni 1942 - 1 augustus 1944* (Amsterdam: Contact, 1947).

schrijvers, filmmakers, schilders en dichters. Verder verschenen er biografieën over Anne en Otto Frank door Melissa Müller en Carol Ann Lee.⁷ Die boeken beogen de levensverhalen tot in detail weer te geven, met als gemeenschappelijk brandpunt de tragisch verlopen poging zich aan de vervolging en de daaruit voortvloeiende deportatie te onttrekken. Zoals bij het meeste dat over deze onderduikgeschiedenis is geschreven, blijft er altijd die ene fundamentele scheidslijn. Vanuit het perspectief van de toenmalige vervolgingen in bezet Europa is deze tweedeling, tussen Joodse onderduikers en hun niet-Joodse helpers, ook precies de essentie. Bezien vanuit de thema's migratie en identiteit is dat onderscheid echter veel minder vanzelfsprekend. Joods of niet is dat evenmin, en wel of niet Nederlands ook al niet. Het gaat hier om een bont gezelschap, waarvan de levenslopen door tal van verwikkelingen in hoogst dramatische tijden bijeenkwamen in dat ene grachtenpand.

Scheidslijnen die van grote hoogte tussen allerlei groepen, volken en nationaliteiten scherp waarneembaar zijn, vervagen als ze van dichterbij bekeken worden. Dat brengt allereerst de vraag naar voren welke belevingen en verschuivingen in termen van nationale identiteit en migratie op de individuele levens van deze mensen invloed hadden. Oftewel: wat was het complex van omstandigheden, ontwikkelingen en beslissingen dat de actoren in dit onderduikverhaal in tijd en plaats bij elkaar bracht?

VEEL CIJFERS OVER WEINIG MENSEN

Als vertrekpunt is het goed dit verhaal in cijfers te vatten. Het gaat om acht mannen en zes vrouwen. Tezamen veertien personen, waarvan er vier hun hele leven Nederlands waren en ook hun hele leven in Nederland woonden. De resterende tien maakten met elkaar drieëntwintig nationaliteitswijzigingen door – in twee gevallen door huwelijk, zes keer door een gehonoreerde keuze voor naturalisatie en zeven keer door staatkundige veranderingen of usurpaties. Bij acht kwam het tot verlies van nationaliteit als gevolg van wettelijke bepalingen, waarvan er vijf in 1941 door een generieke Duitse maatregel met een pennenstreek stateloos zijn gemaakt.

Een belangrijke ervaring die de volwassenen onder hen deelden was die van de Eerste Wereldoorlog. Drie van de acht mannen deden actieve dienst tijdens die oorlog. Drie van de zes vrouwen ervoeren de ineenstorting van hun land als staatkundige entiteit en twee van hen maakten in de nasleep bezetting van hun woon-

7 Melissa Müller, *Anne Frank. De biografie*, vert. Gerda Meijerink, vijfde, geheel herziene druk (Amsterdam: Bert Bakker, 2013); Carol Ann Lee, *Het verborgen leven van Otto Frank. De biografie*, vert. Bab Westerveld (Amsterdam: Balans, 2002); Carol Ann Lee, *Anne Frank, 1929-1945. Pluk rozen op aarde en vergeet mij niet*, vert. M. Benninga (Amsterdam: Balans, 1998).

plaats door troepen van een buitenlandse mogendheid mee. Dat alles maakt het de moeite waard dit gezelschap, en met name tien van deze veertien personen, als migranten van dichterbij te bekijken. Dat ze emigreerden is makkelijk aan te tonen, maar het is lastiger te beschrijven hoe ze landverhuizing en verandering in nationaliteit ervoeren. Dat wil zeggen: lastig, maar niet onmogelijk.

Het tiental dat niet hun hele leven Nederlander in Nederland was, emigreerde bij elkaar veertien keer. Tenzij ook nog de deportatie van de acht Joden plus de repatriëring van de enige overlevende als migratie meetelt; dan komt de som op drieëntwintig. Alle acht onderduikers probeerden bovendien eerder tevergeefs nog naar Noord- en Zuid-Amerika af te reizen. Zij ondernamen die pogingen vanaf de latere jaren dertig, toen de perspectieven voor Joden uit Duitsland al bijzonder ongunstig waren.

De landverhuizingen die deze tien ondernamen hielden in de meeste gevallen verband met de Duitse politiek vanaf 1933. Met elkaar vertegenwoordigen zij allerlei vormen van migratie die Europa in de twintigste eeuw kende, zoals die van de arbeidsmigrant, de hongervluchteling, de vervolgde en de repatriant. Hun verhalen bieden inzicht in de dilemma's en keuzes achter het emigreren in de tijd waarin zij leefden. Het is interessant dan ook wat dieper op de achtergronden van deze migranten in te gaan, in volgorde van hun komst naar Nederland.

EEN SUDETEN-DUITSER

Victor Kugler was een in het destijds tot Oostenrijk behorende Hohenelbe (vandaag het Tsjechische Vrchlabí) geboren Sudeten-Duitsers. Over zijn biologische vader is niets bekend, althans niet in administratieve bronnen. In zijn kinderjaren emigreerde hij uit het Boheemse gebergte naar het Duitse Ruhrgebied. Zijn moeder trouwde omstreeks 1909 met een man die daar in de mijnen werkte en Victors pleegvader werd.

Als tiener keerde hij terug naar zijn geboortestad voor een opleiding aan de plaatselijke vakschool voor het weverijbedrijf. Op zestienjarige leeftijd schreef de jonge Victor – hij zette er althans zijn naam onder – in zijn vriendenboek een gedicht dat nogal intens met Duitse sentimenten dweepte. De laatste strofe luidt:

Deutsch sein heisst nicht Geschrei, Getu;
Deutsch sein, es heißt: voran den andern
Empor die steilsten Wegen wandern
Dem Heile und der Vollendung zu.⁸

8 Anne Frank Stichting [AFS], Museale collectie, A_Kugler_I_0018, Stammbuch Viktor Kugler, 17 augustus-7 november 1916. De door hemzelf gebruikte spelling 'Viktor' stemt niet overeen met administratieve bronnen.

Afb. 1 Victor Kugler als matroos van de K.u.K.-Kriegsmarine, omstreeks 1917.

(Collectie Anne Frank Stichting)

215

Het is gedateerd 17 augustus 1916. Zijn land was toen al twee jaar betrokken in een allesverwoestende oorlog. Vrienden en vriendinnen uit de streek schreven ook in dit album en gaven vrijwel zonder uitzondering blijk van vergelijkbare ‘Sturm und Drang’-gevoelens. Na inlijving – als Duitser – in de Oostenrijks-Hongaarse Kaiserliche und Königliche Kriegsmarine (afb. 1) deed hij een jaar later als matroos dienst in de Kroatische havenstad Pula. Zijn dienstitijd eindigde nadat hij een verwonding opliep.

Terug bij het gezin van zijn moeder in Gladbeck ging hij aan de slag als elektricien in een kolenmijn, en in 1920 kreeg hij de kans in Nederland te gaan werken. Dat land had ook de nadelen van haar neutraliteit ervaren en wilde daarom een eigen staalindustrie opbouwen. Victor Kugler kwam als monteur in dienst van de Deutsche Maschinenbau A.G., of Demag, en in die hoedanigheid werkte hij aan de installaties van staalfabriek De Muinck Keizer (Demka) in Zuilen bij Utrecht.

Afb. 2 Annonce in het
Utrechtsch Nieuwsblad,
2 november 1920.

Na afloop van het werk stond Kugler voor een beslissende keuze. Hij kon terug naar Gladbeck in het bezette Ruhrgebied, waar gewelddadigheden bij stakingen en ernstige arbeidsonrust nog altijd aan de orde van de dag waren, of in het vermoedelijke Utrecht blijven. Dat hij koos voor de tweede optie, die hem van arbeidsmigrant tot gelukzoeker maakte, is niet verwonderlijk.

Utrecht was al langer bekend met aanzienlijke aantallen Duitse immigranten. Net als elders zochten die elkaar ook in deze stad op in een eigen verenigingsleven. Er zijn geen bronnen die Kugler met zulke verenigingen in verband brengen, maar hij was in zijn nieuwe woonplaats in ieder geval geen verdwaalde eenling.⁹

Van het groepje dat hier centraal staat, is Kugler zijn hele verdere leven wel de 'vaterlandslose Gesell' bij uitstek gebleven. De Habsburgse monarchie waarin hij was geboren verdween als dynastie volledig van het toneel. Oostenrijk trok zich terug binnen de grenzen die het vandaag nog heeft. De Duitse mijnstreek waar hij een deel van zijn jeugd doorbracht, had ook niet veel bekoring meer. Kugler werd vanwege de herordening van Europa en zijn oude 'Heimatrechte' een Tsjechoslowaaks burger. Rond de tijd van zijn huwelijk in 1928 met de Nederlandse – van Duitse afkomst – Maria Bunttenbach bleek dat hij afstand van het Tsjechoslowaakse burgerschap had gedaan ten gunste van het Duitse.¹⁰

In juli 1933 trad hij in dienst van Otto Franks nieuwe firma Opekta. Diezelfde maand vroeg hij het Nederlanderschap aan. Met enig oponthoud verkreeg hij dit in 1938.¹¹ Tijdens de bezetting gedroeg Kugler zich als wat men noemde een goed Nederlander. Hij onttrok zich met succes aan pogingen hem te werk te stellen bij graafwerkzaamheden in zijn woonplaats Hilversum. Die stad was tot hoofdkwartier van de Nederlandse sector van de Atlantikwall aangewezen, en dankzij hun burgemeester moesten de ingezetenen aan een tankgracht en andere fortificaties

9 Marlou Schrover, *Een kolonie van Duitsers. Groepsvorming onder Duitse immigranten in Utrecht in de negentiende eeuw* (Amsterdam: Aksant, 2002), 135, 178-80.

10 AFS, Museale collectie, A_Kugler_I_0025, bewijs van ontslag uit Tsjechoslowaaks staatsverband, 13 november 1928.

11 *Verslag der Handelingen van de Eerste Kamer der Staten-Generaal, 1937-1938*, 741-42.

werken. Vanwege zijn pogingen de acht Joodse onderduikers in het Achterhuis voor deportatie te behoeden bracht Kugler vanaf 4 augustus 1944 bijna acht maanden in gevangenschap door.

In 1952 overleed zijn echtgenote. Hij trouwde opnieuw, met een Nederlandse. Met zijn nieuwe vrouw en schoonfamilie besloot hij tot die destijds voor veel Nederlanders zo aantrekkelijke onderneming: emigratie naar Canada. Vanwege het restrictieve immigratiebeleid van de VS was het belang van Canada als alternatief voor aspirant-landverhuizers groot. Tussen 1947 en 1963 nam het land 147.000 Nederlanders op.¹² Van 1955 tot zijn overlijden in 1981 leefde Kugler als Nederlands immigrant in Toronto.

217

EEN WEENS BLEEKNEUSJE

Enkele maanden na Kugler, rond de jaarwisseling 1920-21, arriveerde de elfjarige Hermine Santrouschitz uit Wenen. In haar woonplaats heerste na de ineenstorting van 1918 allereerste gebrek en honger. Dankzij een breed gedragen hulpinitiatief kwamen tienduizenden Hongaarse, Duitse en Oostenrijkse 'vakantiekinderen' in Nederlandse pleeggezinnen aansterken. Speciale treinen brachten grote aantallen kinderen naar ons land. Velen raakten zo aan hun pleegouders gehecht dat zij voorgoed zijn gebleven.¹³

Ook Hermine aardde goed in Nederland. In haar nieuwe woonplaats Leiden haalde ze vrijwel direct de krant toen ze met haar kersverse pleegzusje een prijsvraag won.¹⁴ Dat op zichzelf kleine en weinig spectaculaire detail geeft vooral goed aan hoe het Oostenrijkse meisje per direct in het dagelijks reilen en zeilen van het gastgezin opging.

Ze groeide op, ging naar school, verhuisde met haar pleeggezin mee naar Amsterdam, kreeg baantjes en vond als zoveel anderen volledig haar draai. Net als Kugler werkte ze vanaf 1933 voor Otto Frank. Hoewel de opvang als tijdelijk bedoeld was, bleef ook Hermine de rest van haar lange leven in Nederland. Jarenlang leidde ze haar leven als Oostenrijkse onder de Nederlanders. Niets wijst erop dat haar status van vreemdelinge, van niet-Nederlandse, daarbij op enigerlei wijze een probleem was. Tot ze na de 'Anschluß' in 1938 met een pennenstreek tot Duitse werd gemaakt. Ze opteerde voor de Nederlandse nationaliteit en diende in

12 Enne Koops, *De dynamiek van een emigratiecultuur. De emigratie van gereformeerden, hervormden en katholieken naar Noord-Amerika in vergelijkend perspectief (1947-1963)* (Hilversum: Verloren, 2010), 106.

13 Leo Lucassen, 'Migratie en de canon van de Nederlandse geschiedenis', in *Gelijkheid en onbehagen. Over steden, nieuwkomers en nationaal geheugenverlies*, red. Leo Lucassen en Wim Willems (Amsterdam: Bert Bakker, 2006), 93-94.

14 'Oplossingen der raadsels uit het vorige nummer', *Leidsch Dagblad*, 14 april 1921.

Afb. 3 Hermine 'Miep' Santrouschitz, een Oostenrijkse in Nederland, jaren twintig. (Collectie Anne Frank Stichting)

juni 1939 bij koningin Wilhelmina een rekest tot naturalisatie in.¹⁵

Haar pleegouders ondersteunden het verzoek. Ze benadrukten in gloedvolle bewoordingen hoe Hermine een ware Nederlandse was geworden en in feite geen enkele band met Oostenrijk meer had.¹⁶ Dat klinkt aannemelijk, maar was haar persoonlijke positie wezenlijk anders dan in 1937, 1934 of 1929? Wie weet, maar kennelijk was de door het Derde Rijk bepaalde inlijving toch de druppel. Vóór die vergaande ontwikkeling waren mogelijke verlangens in Nederlandse richting in ieder geval niet doorslaggevend. Overigens trok ze haar verzoek nog tijdens de behandeling in vanwege haar huwelijk met de Amsterdamse gemeenteambtenaar Jan Gies. Door dat huwelijk in 1941 verkreeg ze het Nederlanderschap vanzelf. De

¹⁵ Nationaal Archief [NA], Archief Ministerie van Justitie, Verbaalarchief 1915-1955, Kabinetsarchief 1915-1940 [2.09.22], inv.nr. 11944. Verzoek tot naturalisatie Hermine Santrouschitz, 8 juni 1939.

¹⁶ NA, Archief Justitie/Verbaal en Kabinet, inv.nr. 11944. Verklaring van pleegouders, 8 juni 1939.

naam Hermine was al kort na haar komst naar Leiden door Miep vervangen, en vanaf de huwelijksvoltrekking in juli 1941 ging ze door het leven als Miep Gies.

EEN DUIJS GEZIN

Vervolgens was het in de zomer van 1933 dat Otto en Edith Frank besloten met hun dochters Anne en Margot vanuit Frankfurt am Main naar Amsterdam te verhuizen. Otto Frank groeide op in een milieu van Duitse 'Bildungsbürger'. De Joodse identiteit speelde in zijn opvoeding geen overwegende rol. Otto Frank en zijn beide broers deden wat zij als hun plicht zagen in het grote Europese conflict van 1914-18. Zijn zus en moeder deden als vaderlandslievende Duitse vrouwen vrijwillig dienst als verpleegsters in militaire lazaretten. De drie broers leerden op uiteenlopende wijze de Noord-Franse slagvelden kennen. Aan de andere kant van frontlinie hadden zij overigens enkele Franse neven, die dezelfde vaderlandse plicht voor ervvijand Frankrijk vervulden. Het Duitse drietal kwam er goed vanaf, onder hun Franse neven vielen slachtoffers. Door de politieke aardverschuivingen die Duitsland in vele opzichten doormaakte, verloor ook deze familie de lang bestaande banden. De ironie van de geschiedenis wil dat nauwelijks vijftien jaar na hun diensten voor wat zij als hun vaderland zagen, Otto's broers het verblijf onder de oude vijanden boven hun vaderland verkozen. Zij emigreerden naar Londen en Parijs.¹⁷

Otto was in 1925 getrouwd met Edith Holländer, afkomstig uit het door Belgische troepen bezette Aken. Enkele jaren later trok hij met zijn gezin naar het nog altijd neutrale Nederland, waar hij zich als ondernemer toen nog eenvoudig kon vestigen. Zijn zaken in Duitsland waren in de voorgaande jaren hard achteruit gegaan en na het aantreden van Hitler als kanselier zagen hij en zijn vrouw geen toekomst meer in Duitsland. Ook de naaste verwanten van zijn echtgenote Edith zochten in later jaren hun toevlucht buiten Duitsland.

Het gezin Frank raakte geworteld in de destijds gestaag groeiende migrantengemeenschap in Amsterdam-Zuid. Er waren zeker contacten met niet-Duitse, en ook niet-Joodse buurt- en stadgenoten. Dat gold met name voor de kinderen, die openbare scholen bezochten. Ook Otto had als directeur van zijn Opekta Maatschappij allerlei zakelijke contacten in de Nederlandse samenleving. Toch speelde het sociale leven van het gezin zich in belangrijke mate af in de 'eigen groep' van eveneens uit Duitsland uitgeweken Joden.

Van de acht Joden uit het omschreven groepje van veertien was Otto Frank de enige die het eind van de oorlog haalde. Terug uit Auschwitz worstelde hij geruime tijd met de autoriteiten om een 'non enemy'-verklaring te krijgen. Hij was in 1941 stateloos gemaakt, maar de Nederlandse autoriteiten waren weigerachtig die

17 Lee, *Het verborgen leven van Otto Frank*, 51, 57.

Duitse stap als rechtmatig te erkennen. Otto Frank wenste geen gebruik te maken van de mogelijkheid alsnog voor de Duitse nationaliteit te opteren. Zijn jongste dochter schreef op 11 april 1944 in haar dagboek: 'nu is mijn eerste wens na de oorlog, maak me Nederlander!'¹⁸ Voor haar was dat niet meer mogelijk, maar haar vader consulteerde al in het najaar van 1945 een jurist met het oog op zijn eigen naturalisatie.¹⁹ Hij had het geluk korte lijntjes te hebben met verschillende invloedrijke personen, onder wie de voormalige Londense minister van justitie Van Angeren niet de minste was.²⁰

220

Otto Frank wekt de indruk dat hij goed in de gaten had op welke wijze hij zijn precaire positie in het naoorlogse Nederland kon handhaven – en verbeteren. Doordat hij voorheen actief was in de levensmiddelenbranche kon hij inspringen op de urgente voedselsituatie: hij slaagde er in importvergunningen voor handel met Zwitserland te verkrijgen. In december 1949 werd hij daadwerkelijk Nederlander en hij bleef dat, ook na zijn emigratie naar Zwitserland, tot zijn dood in 1980.

EEN NEDERLANDS GEZIN

Enkele jaren na de familie Frank volgde het eveneens Joodse gezin van Hermann van Pels. Vanuit het oogpunt van nationale identiteit is hun geschiedenis eveneens complex. Van Pels werd in 1898 in Duitsland, maar als zoon van een Nederlandse vader geboren. Dat maakte ook hem een Nederlander. Hij groeide op in Duitsland, hij ging er naar school, hij sprak de taal en hij begon er zijn werkzaam leven. In zijn eigenlijke vaderland kwam hij voor zover bekend nooit en de Nederlandse taal beheerste hij op zijn best matig. Desondanks was hij als Nederlands staatsburger gehouden aan de persoonlijke dienstplicht die in dat land sinds het einde van de negentiende eeuw gold. Een bekend vaderlands 'marschlied' liet er geen twijfel over bestaan: *'t Is plicht dat ieder Jongen, Aan d'onafhankelijkheid van zijn geliefde Vaderland zijn beste krachten wijdt.*²¹

Hermann van Pels dacht daar duidelijk anders over. Toen hij in mei 1918 bericht kreeg zich te melden bij de vestingartillerie in Naarden vroeg hij om een jaar uitstel, en om toestemming in het toen nog oorlogvoerende Duitsland te verblijven. Hij kreeg dat uitstel en die toestemming ook. In 1919 verwachtte zijn commandant hem alsnog bij het regiment, maar Hermann van Pels liet zich niet zien. Dat leverde hem in 1920 officieel de status van deserteur op, een status die hem

18 Frank, *Het Achterhuis*, 199.

19 AFS, Otto Frank Archief, inv.nr. 71. Brief O. Frank aan A. Frank-Stern, 11 november 1945.

20 AFS, Otto Frank Archief, inv.nr. 100. Correspondentie O. Frank met J.R.M. van Angeren, 6-8 februari 1948.

21 Arjan Kors, *'t Is plicht dat ied're jongen. Geschiedenis van de dienstplicht in Nederland*, Utrecht: Kwadraat, 1996, schutblad.

nog de nodige last bezorgde toen hij zich in 1937 in Nederland wilde vestigen.²²

De handelwijze van Van Pels wijst er op dat hij in deze geen zwaarwegende verplichting jegens zijn formele vaderland voelde. Hermann wijdde zijn beste krachten begrijpelijkerwijs liever aan de opbouw van de handelszaak die hij in die jaren met zijn broer Max in Hamburg was begonnen. Max was vanwege lichamelijke gebreken eenvoudiger aan de dienst ontkomen.²³ Hermann van Pels trouwde met de Duitse Auguste Röttgen. Ze was de dochter van een Joods echtpaar uit de omgeving van Wuppertal, waar ze begin jaren twintig de Franse bezetting van het Rijnland meemaakte. Het huwelijk maakte haar tot Nederlandse. De zoon Peter die ze een jaar later kregen was Nederlander door geboorte. Hoe bewust die jongen zich van dit administratieve gegeven is geweest als hij na schooltijd met zijn vrienden voetbalde is zeer de vraag. Het gezin was intussen in Osnabrück neergestreken, waar behalve Hermanns vader ook al zijn zussen woonden.

Als over de grens wonend Nederlander verzuimde Van Pels op tijd kennis te geven het Nederlanderschap te willen behouden. Dit verzuim was niet ongebruikelijk onder zulke 'expats', maar leidde voor het gezin tot formeel verlies van het staatsburgerschap. De wet op het Nederlanderschap was in dergelijke gevallen wel coulant, waardoor zij begin 1933 samen met zeven lotgenoten hun nationaliteit bij wet terugkreeg.²⁴

Het vertrek uit Duitsland kwam al ter sprake. Van welke nationaliteit zij ook waren, het leven was daar voor Joodse ingezetenen na 1933 allengs onmogelijk geworden. Ook alle leden van de familie Van Pels verlieten tussen 1935 en 1939 hun woonplaats Osnabrück en de meesten van hen verruilden die stad voor Amsterdam. Een deel van hen maakte vervolgens de sprong over de oceaan en kwam in Noord- en Zuid-Amerika terecht.

Ook het gezin van Hermann van Pels streek in het voorjaar van 1937 in Amsterdam neer. Voor Joden die naar Nederland wilden zonder de nationaliteit te hebben was zo'n onderneming geen sinecure. Voor Nederlands staatsburger Hermann van Pels golden in principe geen belemmeringen, maar hij had met de gevolgen van zijn lichtzinnige houding tegenover de dienstplicht te maken. Zijn meningsverschil met de militaire autoriteiten moest hij nog wel even gladstrijken. De aantekeningen die deze autoriteiten in Amsterdam maakten, geven verder geen details over de wijze waarop hij dit deed. In ieder geval ziet het ernaar uit dat hij zijn zaak overtuigend beargumenteerde: hij kreeg als 'bijzonder geval' voorgoed vrijstelling, na een langjarige carrière als deserteur een prestatie van formaat.²⁵

22 Stadsarchief Amsterdam [SAA], Archief van de Secretarie, Afdeling Militaire Zaken en rechtsvoorgangers [5182], inv.nr. 4422, Lotingsregister 1918, volgnr. 4695.

23 SAA, Secretarie, Militaire Zaken, inv.nr. 4409, Lotingsregister 1915, volgnr. 4509.

24 *Verslag der Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal*, 1932-33, Bijlage 347, ondernr. 2.

25 SAA, Secretarie, Militaire Zaken, inv.nr. 4422, Lotingsregister 1918, volgnr. 4695.

In Amsterdam vond Van Pels een werkkring in een onderneming die Otto Frank met enkele zakenpartners opzette, en die ook in het pand aan de Prinsengracht was gevestigd. Toen hij met zijn gezin emigratievisa naar de Verenigde Staten aanvraag speelden nationaliteitskwesties opnieuw een rol. De VS hanteerden een quotaregeling die niet keek naar het paspoort maar naar de geboorteplaats. Als Nederlandse burgers vielen zij daarom toch onder het ‘German quota’.²⁶ Dat was gezien de enorme toeloop op het relatief kleine aantal beschikbare visa niet gunstig. Welke beleving van nationale identiteit binnen het gezin zelf leefde, deed voor de Amerikaanse autoriteiten niet ter zake. Door de lange wachttijden die de procedure met zich meebracht, had het gezin geen reële kans om tijdig uit Europa weg te komen.

EEN GESCEIDEN TANDARTS

Als laatste van het gezelschap arriveerde Fritz Pfeffer in Nederland. De Joodse winkelierszoon uit het Hessische Giessen stamde uit een familie die de Duitse identiteitskenmerken niet schuwde. Zijn ouders Ignatz en Jeanette noemden hun dochter Minna, en hun zoons luisterden naar de namen Fritz, Julius, Ernst, Emil en Hans. Fritz trouwde met een eveneens Joodse vrouw Vera, en zij noemden hun zoon Werner. Pfeffer studeerde medicijnen en tandheelkunde in Würzburg. In die stad was hij lid van een zeer traditionele ‘Burschenschaft’, de Wissenschaftliche Verein Veda (afb. 4). Die vereniging was wel zo progressief om open te staan voor alle religies. Diverse bekende Duitse Joden waren tijdens hun studie lid van Veda.²⁷ Na zijn studie opende hij in 1913 een tandartspraktijk in de chique Berlijnse wijk Charlottenburg. Hij diende zijn vaderland de volle vier jaar die de Eerste Wereldoorlog duurde.

Die oorlog bracht hem naar Frankrijk, waar hij als zovelen aan weerskanten van de frontlinie kennis maakte met de loopgravenoorlog. Zijn regiment doorkruiste Europa herhaaldelijk en nam deel aan gevechtshandelingen in Polen, Wit-Rusland en Oekraïne. Pfeffers eenheid maakte bovendien in september 1917 de moeizaam bevochten val van Riga mee.²⁸ Net als Otto Frank en vele duizenden andere Joodse militairen zag Pfeffer zichzelf primair als Duitser. Als alle Joodse veteranen onderging ook hij later de ontluisterende en beledigende ‘Verneinung’ van dat Duits-zijn.

Kort na de novemberpogroms in 1938 reisden hij en zijn niet-Joodse verloofde –

²⁶ AFS, Museale collectie, A_vPels_I_001, Bevestiging van visumaanvraag, consul R.S. Huestis aan H. van Pels, 25 april 1939.

²⁷ ‘Alfred Reis (1893-1917)’, Jewish Museum Berlin, geraadpleegd op 27 maart 2019, <https://www.jmberlin.de/en/12-of-12000-alfred-reis>.

²⁸ Jürgen Dauernheim, ‘Dr. Fritz Pfeffer aus Gießen – Anne Franks “Dr. Dussel” (Eine Ergänzung)’, *Mitteilungen des Oberhessischen Geschichtsvereins Giessen* 97 (2012): 223.

Afb. 4 Fritz Pfeffer in het uniform van de Wissenschaftliche Verein Veda, Würzburg, omstreeks 1910. (*Collectie Anne Frank Stichting*)

zijn eerdere huwelijk was geëindigd in een scheiding – naar Amsterdam. In Duitsland konden zij vanwege de Neurenberger wetten niet trouwen. Maar ook in Nederland kon dat niet. Sinds 1902 konden Duitse onderdanen ten gevolge van een internationaal verdrag alleen in Nederland trouwen met een verklaring van geen

bezwaar uit Duitsland. Na september 1935 gaven de Duitse autoriteiten zulke verklaringen in het geval van een Joodse en een niet-Joodse huwelijkspartner niet meer af. Omdat België zich niet aan dat verdrag had verbonden weken veel gedupeerde huwelijkskandidaten uit naar Brussel. Pfeffer wilde dat ook, maar hij had nog de extra handicap van een verlopen paspoort. Verlengen bij het Duitse consulaat in Amsterdam stuitte op problemen van verder onbekende aard.²⁹ Hij durfde niet het risico te nemen bij terugkeer naar Nederland last bij de grens te krijgen, of zelfs naar Duitsland uitgeleid te worden.

224

Pfeffer bleef dus ongehuwd, wat hem op termijn noodlottig werd. Hij probeerde vanuit de hoofdstad verder te trekken en vroeg eind 1939 toelating tot Chili. Daar wilde hij met zijn niet-Joodse verloofde een nieuw bestaan vinden. Van deze voorgenomen emigratie kwam niets terecht en in het najaar van 1941 verloor ook hij het laatste restje burgerschap dat Duitsland hem na de Neurenberger wetten had gelaten. Een jaar later brak de onmogelijkheid van de huwelijksluiting hem genadeloos op. Als het huwelijk wel was voltrokken, dan zou hij als gemengd gehuwde een vrij solide bescherming tegen deportatie hebben gehad. Tegen het einde van 1942 was zijn laatste optie op overleven onderduiken. Doordat hij als tandarts Miep Gies tot patiënt had, vond ook hij de weg naar het Achterhuis.

WAT VERTELT ONS DIT?

De hiervoor beschreven interacties tussen opvattingen over identiteit, nationale loyaliteiten en keuzen voor landverhuizing tonen vooral persoonlijke reacties op veranderende omstandigheden. We zagen eerder hoe verschillende mensen op heel verschillende momenten, voor een deel al als kind, hun land verlieten om hun heil elders te zoeken. De drijfveren voor die migraties houden allemaal verband met de grote geschiedenis van Europa in de eerste helft van de twintigste eeuw. Dat ze uiteindelijk allemaal, naast de 'levenslange' Nederlanders, een rol kregen in een van de wel meest besproken onderduikverhalen is daarvan een uiteraard onvoorzien resultaat.

Hun onderlinge banden waren aanvankelijk van zakelijke aard. Ze kenden elkaar als werkgever en werknemer, als zakenpartner of als patiënt en zorgverlener. Het is vanwege die banden dat zij bij dit onderduikplan, een laatste noodgreep nadat verder emigreren onmogelijk bleek, betrokken raakten. Het is ook hun deelname aan die onderneming die de uiteindelijke scheidslijn tussen onderduiker en helper, en meer bepaald tussen Joods en niet-Joods trok.

In latere jaren lag de nadruk op de bijzonderheden van dat onderduiken en de

²⁹ NA, Archief Rijksvreemdelingendienst en Taakvoorgangers van het Ministerie van Justitie (2.09.45), inv.nr. 1031. Rapport Vreemdelingendienst Amsterdam over F. Pfeffer aan de Procureur-generaal, 14 februari 1939.

vervolging waar het uit voortvloeide, en veel minder op de eerdere motieven tot migratie. Het ontbreekt ons daarmee aan bronnen die hier een uitgebreide reflectie op mogelijk maken. Hun feitelijk doen en laten vertelt ons daarover echter ook wel iets.

De levensloop van de als Sudeten-Duitser geboren Victor Kugler vertoont de kenmerken van een mentale en fysieke odyssee, die eindigde als Nederlander-uit-eigen-keuze in Canada. In zijn levenskeuzen spelen allerlei omstandigheden, van sociaaleconomische, persoonlijk-affectieve, professionele en politieke aard een rol.

Hermann van Pels nam in 1920 de beslissing zich niet te melden voor de dienstplicht. Verder liet hij het behoud van zijn nationaliteit wat op zijn beloop. Een en ander wijst op een niet heel sterke verbondenheid met zijn Nederlandse staatsburgerschap. Dat zijn gezin zich, met een groot deel van de rest van de familie, in Amsterdam vestigde lijkt vooral praktisch ingegeven, en een vooruitlopen op mogelijke emigratie naar de VS. Dat doel bleek slechts door procedurele kwesties onhaalbaar. Zowel Kugler als het gezin Van Pels vertoonden een vrij pragmatische omgang met nationaliteitsvraagstukken.

225

Een andere positie wordt zichtbaar als burgerschap en nationaliteit deel van een steeds verderstreckende politisering worden. De 'Anschluß' van Oostenrijk bleek de laatste druppel voor de van een Nederlandse culturele identiteit doordeesende Hermine Santrouschitz. Haar beslissing om actief naar het Nederlanderschap te streven na de inlijving van Oostenrijk door het nationaalsocialistische Duitsland draagt dan ook een veeleer principieel karakter.

De uitreis van Otto Frank naar een neutrale, en van zijn broers zelfs allebei naar een voorheen vijandelijke hoofdstad, toont de definitief verbroken band met Duitsland en de geassimileerde leefwereld die hen voortbracht. Otto's naoorlogse keuze voor het Nederlanderschap was in die zin een onvermijdelijke; opnieuw Duitser worden was geen optie meer.

Gepromoveerd tandarts en medicus Fritz Pfeffer, net als de gebroeders Frank veteraan van de Eerste Wereldoorlog, verdroeg de toenemende uitsluiting door wat hij als zijn landgenoten zag voor zover bekend in stilte, tot de pogroms van november 1938. De wijze en het moment waarop bij deze 'Bildungsbürger' zowel de leefwereld als de identiteit teveel in het gedrang kwamen verschilt, maar de gevolgen waren hetzelfde: emigratie en ballingschap, en verlies van burgerlijke en nationale verbondenheid.

De Anne Frank Stichting houdt zich bezig met de levensverhalen van de genoemde veertien hoofdpersonen. Zulk microhistorisch onderzoek vraagt een andere aanpak dan de elders gehanteerde macroperspectieven. Die macroperspectieven zijn ook onmisbaar, om niet in een overvloed aan individuele belevenissen te verzanden. Tegelijk blijken juist deze individuele details van belang om te begrijpen hoe grote en meeslepende thema's kunnen ingrijpen in het leven van de enkeling. Door inbedding in die grotere historische thema's, kan de combina-

tie van beide perspectieven een duidelijke meerwaarde bieden. Dit geldt bijvoorbeeld voor vraagstukken rond het dagelijks leven van uit Duitsland afkomstige vluchtelingen, of rond de arbeidsmigratie zoals die tussen Duitsland en Nederland – ook over en weer – al veel langer bestond. De complexiteit van zulke thema's laat zich bij een zo klein groepje individuen al moeilijk eenduidig beschrijven. Detailonderzoek naar de betrekkelijk kleine wereld van Anne Frank en haar omgeving kan zo toch een verhelderend uitzicht bieden op de grote individuele gevolgen die de toenmalige ontwikkelingen hadden.

226 BIBLIOGRAFIE

- Dauernheim, Jürgen. 'Dr. Fritz Pfeffer aus Gießen – Anne Franks "Dr. Dussel" (Eine Ergänzung)'. *Mitteilungen des Oberhessischen Geschichtsvereins Giessen* 97 (2012): 221-27.
- Happe, Katja. *Veel valse hoop. De Jodenvervolging in Nederland 1940-1945*. Amsterdam: Atlas Contact, 2018.
- Koops, Enne. *De dynamiek van een emigratiecultuur. De emigratie van gereformeerden, hervormden en katholieken naar Noord-Amerika in vergelijkend perspectief (1947-1963)*. Hilversum: Verloren, 2010.
- Kors, Arjan. *'t Is plicht dat ied're jongen. Geschiedenis van de dienstplicht in Nederland*. Utrecht: Kwadraat, 1996.
- Lee, Carol Ann. *Anne Frank, 1929-1945. Pluk rozen op aarde en vergeet mij niet*. Vert. M. Benninga. Amsterdam: Balans, 1998.
- . *Het verborgen leven van Otto Frank. De biografie*. Vert. Bab Westerveld. Amsterdam: Balans, 2002.
- Lucassen, Leo. 'Migratie en de canon van de Nederlandse geschiedenis'. In *Gelijkheid en onbehagen. Over steden, nieuwkomers en nationaal geheugenverlies*, red. Leo Lucassen en Wim Willems. Amsterdam: Bert Bakker, 2006.
- , en Jan Lucassen. *Winnaars en verliezers. Een nuchtere balans van vijfhonderd jaar immigratie*. Amsterdam: Bert Bakker, 2011.
- Moore, Bob. *Slachtoffers en overlevenden. De nazi-vervolging van de joden in Nederland*. Amsterdam: Bert Bakker, 1998.
- Müller, Melissa. *Anne Frank. De biografie*. Vert. Gerda Meijerink. vijfde, geheel herziene druk. Amsterdam: Bert Bakker, 2013.
- Schrover, Marlou. *Een kolonie van Duitsers. Groepsvorming onder Duitse immigranten in Utrecht in de negentiende eeuw*. Amsterdam: Aksant, 2002.
- Willems, Wim. 'De toren van Babel. Een intieme kijk op migratiegeschiedenis'. In *Van hot naar her. Nederlandse migratie vroeger, nu en morgen*, red. Saskia Poldervaart, Hanneke Willemse en Jan Willem Schilt, 19-31. Amsterdam: Stichting beheer IISG, 2001.

Gertjan Broek (Abcoude, 1960) promoveerde in 2014 aan de Universiteit van Amsterdam op het proefschrift *Weerkorpsen. Extreemrechtse strijdgroepen in Amsterdam, 1923-1942*, dat de hoofdstedelijke politieke straatvechterscultuur in vooral de vooroorlogse jaren behandelt. Hij is werkzaam als senior onderzoeker bij de Anne Frank Stichting. Belangrijke aandachtspunten van de laatste jaren waren de arrestatie van de onderduikers in het Achterhuis in augustus 1944, en hun mislukte pogingen tot emigratie naar Amerika tussen 1938 en 1941.